

The impact of the "defense based on government permits" in the environmental civil liability; a study in the laws of Islamic countries (Iran, Egypt, Iraq) and the European Union

Seyyed Mohsen Ghaemi khargh ¹, saeed khorshidi ²

1. Department of Human Rights and Environmental Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University (RA), Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: m.ghaemi313@gmail.com

2. level 4 seminary student of jurisprudence and private law at the Islamic jurisprudence law and judiciary complex of Qom, Iran, Email: saeedkhorshidy@gmail.com

Abstract

Civil environmental liability serves as an effective instrument for the protection and preservation of the environment in instances where human activities result in environmental damage. A critical question arises when such harmful activities are conducted under an official government permit: can such a permit serve as a defense to exempt or mitigate the civil liability of the tortfeasor? Employing an analytical-comparative approach based on library research, this study examines this issue within the legal frameworks of several Islamic countries, namely Iran, Iraq, and Egypt, as well as the European Union. The findings indicate that despite the necessity of adopting a precautionary approach and the requirement for Environmental Impact Assessments (EIA) prior to issuing government permits, the mere granting of a permit does not, in principle, conflict with the principles of liability, given the fundamental nature of the right to a healthy environment. Consequently, a government permit alone cannot absolve the perpetrator of liability for environmental damage. In the laws of certain jurisdictions, there is an explicit provision allowing for legal actions and claims for compensatory damages even in the presence of an operational permit. Therefore, a government permit primarily pertains to the administrative legitimacy of an activity and cannot, unless expressly provided by law, be construed as a means to waive all civil liability arising from environmental harm. Although Article 8(4) of an EU Directive leaves room for a "permit-based defense," national approaches demonstrate a resistance to the acceptance of such a defense.

Keywords: Environmental civil liability, government permits, administrative permit-based defense, Islamic law, European Union law.

Received: 09/04/2026; Revised: 17/06/2026; Accepted: 17/07/2026; Published online: 27/07/2026

How To Cite: Ghaemi khargh, SM & khorshidi, S. (2026) The impact of the "defense based on government permits" in the environmental civil liability; a study in the laws of Islamic countries (Iran, Egypt, Iraq) and the European Union. *Private Law Doctrines of Islamic Countries*, 3(2), 63-88. <https://www.doi.org/10.22091/dplic.2026.17557.1156>

Published by: University of Qom

©The Author(s)

Article type: Research

University of qom

آموزه‌های حقوق خصوصی کشورهای اسلامی

<https://diplic.qom.ac.ir>

شاپا الکترونیکی: ۳۰۶۰-۶۳۶۵

تأثیر «دفاع مبتنی بر مجوزهای دولتی» در مسئولیت مدنی زیست‌محیطی؛ مطالعه حقوق کشورهای اسلامی (ایران، مصر، عراق) و اتحادیه اروپا

سید محسن قائمی خرق^۱، سعید خورشیدی^۲

۱. گروه حقوق بشر و حقوق محیط‌زیست، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی (ره)، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: m.ghaemi313@gmail.com

۲. طلبه سطح ۴ فقه و حقوق خصوصی مجتمع فقه، حقوق و قضا اسلامی قم، قم، ایران، رایانامه: saeedkhorshydy@gmail.com

چکیده

مسئولیت مدنی زیست‌محیطی به‌عنوان ابزاری مؤثر در حمایت و حفاظت از محیط‌زیست، در مواردی که فعالیت‌های انسانی موجب ورود خسارت به محیط‌زیست می‌شود، نقش مهمی ایفا می‌کند. هنگامی که فعالیت زیان‌بار با مجوز رسمی دولت صورت می‌گیرد، این پرسش مطرح می‌شود که آیا چنین مجوزی به‌عنوان یک دفاع می‌تواند موجب رفع یا تقلیل مسئولیت مدنی عامل زیان شود؟ پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-تطبیقی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای، این مسئله را در حقوق برخی کشورهای اسلامی نظیر ایران، عراق، مصر و نیز اتحادیه اروپا مورد بررسی قرار می‌دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در کشورهای اسلامی با وجود لزوم اتخاذ رویکرد احتیاطی و الزام به ارزیابی آثار زیست‌محیطی قبل از صدور مجوزهای دولتی، با توجه به بنیادین بودگی حق بر محیط‌زیست سالم، صرف اذن و مجوز، اصولاً با ضمان منافاتی ندارد و در نتیجه، وجود مجوز دولتی به تنهایی نمی‌تواند رافع مسئولیت عامل زیان باشد و در حقوق برخی کشورها «تصریح» به امکان اتخاذ اقدامات قانونی و مطالبه هزینه‌های جبران خسارت، حتی با وجود مجوز فعالیت شده است. از این رو، مجوز دولتی اساساً ناظر بر مشروعیت اداری فعالیت بوده و نمی‌تواند، جز در صورت تصریح قانونی، به‌عنوان وسیله‌ای برای سلب کلی مسئولیت مدنی ناشی از خسارت زیست‌محیطی تلقی شود. گرچه در سطح اروپایی، ماده ۸ (۴) دستورالعمل اتحادیه اروپا راه را برای «دفاع مبتنی بر مجوز» باز گذاشته است، اما رویکرد ملی کشورها نشان‌دهنده مقاومت در برابر پذیرش این دفاع است.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی زیست‌محیطی، مجوزهای دولتی، دفاع مبتنی بر مجوز اداری، حقوق کشورهای اسلامی، حقوق اتحادیه اروپا.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۳/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۶؛ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۵/۰۵
استناد: قائمی خرق، سید محسن و خورشیدی، سعید. (۱۴۰۵) تأثیر «دفاع مبتنی بر مجوزهای دولتی» در مسئولیت مدنی زیست‌محیطی؛ مطالعه حقوق کشورهای اسلامی (ایران، مصر، عراق) و اتحادیه اروپا، *آموزه‌های حقوق خصوصی کشورهای اسلامی*، ۳ (۲)، ۸۸-۶۳. <https://www.doi.org/10.22091/dplic.2026.17557.1156>

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

حق بر محیط‌زیست سالم یکی از حقوق اساسی افراد در حقوق ایران و نیز سایر کشورهای اسلامی تلقی می‌شود؛ کما اینکه به‌عنوان مثال، اصل ۵۰ قانون اساسی ایران در این باره مقرر می‌دارد: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آنکه با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». علاوه بر این تعداد زیادی قانون^۱ در رابطه با محیط‌زیست تصویب شده است که نشانگر اهمیت این موضوع در حقوق داخلی است. همچنان که از منظر دکترین خسارت زیست‌محیطی، خسارت به جامعه افراد نبوده؛ بلکه جهان طبیعی، دارایی مشترک ملت‌ها و محیط‌زیست، چونان است که استفاده و بهره‌برداری از آن متعلق به جامعه است (Viney et Jourdain, 2001: 178). در این میان، مسئولیت مدنی زیست‌محیطی به‌عنوان «الزام به جبران زیان‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های خطرناک، که بسته به چارچوب حقوقی ممکن است مبتنی بر تقصیر یا مسئولیت محض باشد» (Sands, P., & Peel, 2012: 16)، یکی از مهم‌ترین ابزارهای حقوقی برای پیشگیری از آلودگی و جبران خسارات وارده به محیط‌زیست است.

صدور مجوزهای دولتی برای انجام فعالیت‌های صنعتی و اقتصادی و عمرانی که ممکن است منجر به آسیب‌های زیست‌محیطی شوند، چالشی اساسی در تعیین حدود و گستره مسئولیت مدنی ایجاد کرده است.^۲ مسئله این نوشتار عبارت است از آنکه آیا مجوزهای دولتی در گستره مسئولیت مدنی اعم از نفی یا تخفیف مسئولیت مدنی زیست‌محیطی، تاثیرگذار هستند یا خیر و این تأثیر در فرض وجود، مستند به چه ادله‌ای است؟

برخی نظام‌های حقوقی سنتی که به مسئولیت مبتنی بر تقصیر گرایش دارند، بر این باورند که صدور مجوزهای دولتی به منزله پذیرش مشروعیت فعالیت مورد نظر بوده و در نتیجه مسئولیت مدنی مرتکب را کاهش داده یا در مواردی منتفی می‌سازد؛ از سوی دیگر نظام‌های حقوقی مدرن که به مسئولیت بدون

۱. این قوانین عبارت‌اند از: ۱. قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶؛ ۲. قانون ممنوعیت ایجاد تأسیسات و کارگاه‌های مضر بهداشت و آسایش در شهرها مصوب ۱۳۲۸؛ ۳. قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست؛ ۴. قانون حفاظت از دریاها و رودخانه‌های مرزی از آلودگی با مواد نفتی مصوب ۱۳۵۴؛ ۵. قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۷۴؛ ۶. قانون آب و نحوه ملی شدن آب مصوب ۱۳۴۷؛ ۷. قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱؛ ۸. قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴؛ ۹. قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶؛ ۱۰. قانون حفاظت در برابر اشعه مصوب ۱۳۶۸؛ ۱۱. قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶ و اصلاحات ۱۳۷۵؛ ۱۲. قانون حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها مصوب ۱۳۷۱.

2. Wennerås, 2004: 149. See also: Scotford, 2015: 350; Reid, 2008: 126; Stalenhoef et al, 2025, 299.

اثبات تقصیر یا مسئولیت محض متمایل هستند، بر این عقیده‌اند که دریافت مجوز دولتی نمی‌تواند مصونیت از مسئولیت مدنی ایجاد کند و هرگونه خسارت زیست‌محیطی لزوماً باید جبران شود صرف‌نظر از اینکه فعالیت مورد نظر دارای مجوز بوده است و نیز تقصیری در کار بوده یا خیر. به‌طور خلاصه می‌توان گفت در برخی نظام‌های حقوقی، مجوزهای دولتی به‌عنوان یک دفاع معتبر در برابر ادعاهای زیان دیدگان تلقی شده و موجب کاهش یا رفع مسئولیت می‌شود؛ درحالی‌که در برخی دیگر، چنین مجوزهایی تأثیری بر مسئولیت نداشته و نمی‌تواند مانع طرح دعوای زیان دیدگان شود. در این نگراره، راقمان درصدد هستند تأثیر مجوزهای دولتی را در کاهش یا رفع مسئولیت مدنی زیست‌محیطی زیان‌زندگان از منظر فقه امامیه و حقوق ایران بررسی کرده و با مطالعه تطبیقی حقوق مصر و عراق، میزان تأثیرگذاری مجوزهای دولتی بر مسئولیت مدنی زیست‌محیطی را در برخی نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی تحلیل نماید. همچنین، رهنمود ۳۵/۲۰۰۴ پارلمان اروپا درباره مسئولیت زیست‌محیطی راجع به پیشگیری و جبران خسارات زیست‌محیطی و موضع برخی کشورهای عضو اتحادیه اروپا نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد.

نسبت به پیشینه تحقیق، می‌توان این آثار را به نوشته‌های مرتبط با حوزه مسئولیت مدنی زیست‌محیطی و نیز نوشته‌های ناظر به مسئولیت ناشی از مجوزهای دولتی تقسیم نمود. در دسته نخست، برخی آثار نظیر «مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط‌زیست در فقه و حقوق ایران» (مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین‌المللی) (فهیمی، ۱۳۹۲) و نیز «مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا)» (انتظاری، ۱۳۹۶) به رشته تحریر درآمده است که این آثار بدون بررسی تأثیر دفاع مبتنی بر مجوزهای دولتی و خصوصاً رویکرد به کشورهای اسلامی نگاشته شده‌اند یا آن‌ها را در همان قالب سنتی تقصیر، تحلیل نموده‌اند و مفروضات این دو اثر نیز تحلیل مسئله در پرتو نظام مسئولیت مدنی حقوق خصوصی است. در دسته دوم نیز تنها می‌توان به مقاله با عنوان «نقد و تحلیل دفاع رعایت مجوز دولتی در زیان‌های زیست‌محیطی در رهنمود زیست‌محیطی ۲۰۰۴ اروپا» نوشته محسن نجفی خواه و حامد ملکشاهی اشاره کرد که آن هم صرفاً از منظر رهنمود این موضوع را مورد بررسی قرار داده است.

ساختار مقاله بدین صورت است که ابتدا ادبیات بحث و مبانی نظری و مفهوم‌شناسی موضوع بررسی می‌شود. سپس به ترتیب مسئله طرح شده در پرتو اسناد بین‌المللی مرتبط با مسئولیت مدنی زیست‌محیطی و سپس در حقوق ایران و کشورهای اسلامی دیگر بررسی خواهد شد.

۱. ماهیت حقوقی مجوزهای دولتی

مجوز^۱ نوشته‌ای است که به دارنده آن اجازه کار معینی را می‌دهد.^۲ در حقوق ایران نیز ماده یک شیوه‌نامه انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات مجوزهای دولتی و مجوزهای مؤسسات خصوصی ارائه‌دهنده خدمات عمومی مصوب ۱۳۹۸ در تعریف مجوز بیان می‌دارد: «منظور از مجوز هرگونه سندی است اعم از مکتوب یا الکترونیک که از سوی یک مؤسسه عمومی یا خصوصی ارائه دهنده خدمات عمومی (مشمول قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات) به اشخاص حقیقی یا حقوقی داده می‌شود تا مطابق مفاد، شرایط و ضوابط مشخص شده در آن عمل نمایند. مجوزها می‌توانند عناوینی چون موافقت‌نامه اصولی، تأییدیه، پروانه، مجوز، گواهی، اجازه، گواهینامه، امتیاز بهره‌برداری، جواز، تصدیق و نظایر آن را داشته باشند».

این ماده علاوه بر تعریفی که از مجوز ارائه می‌دهد، مصادیق آن را نیز بیان می‌کند؛ پس مطابق با این قانون به عنوان مثال امتیاز بهره‌برداری از معادن یا گواهینامه رانندگی نیز نوعی مجوز محسوب می‌شوند. ماده ۱ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی نیز در تعریف مجوز کسب و کار بیان می‌دارد: «هر نوع اجازه کتبی اعم از مجوز، پروانه، اجازه‌نامه، گواهی، جواز، استعلام، موافقت، تأییدیه یا مصوبه است که برای شروع، ادامه، توسعه یا بهره‌برداری فعالیت اقتصادی توسط دستگاه‌های اجرایی موضوع ماده ۵ قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶ و ماده ۵ قانون محاسبات عمومی مصوب ۱۳۶۶، شوراهای اسلامی شهر و روستا، اتاق‌های بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی، اتاق‌های تعاون یا اصناف و تشکل‌های اقتصادی، اتحادیه‌ها، شوراهای مجامع و نظام‌های صنفی یا نمایندگان و متصدیان مستقیم یا غیرمستقیم آن‌ها صادر می‌شود».

نظام مجوزدهی در ایران مستند به قوانین مختلفی از جمله قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی مصوب ۱۳۸۶، قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶ و قوانین و آیین‌نامه‌های تخصصی ناظر بر هر حوزه مانند محیط‌زیست، بهداشت، انرژی و... است. در این نظام مطابق ماده ۲ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴، اصل بر آزادی فعالیت‌های اقتصادی است، مگر آنکه قانون فعالیت خاصی را مشروط به اخذ مجوز نموده باشد.

1. licence

2. See: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/licence>

از منظر مصطلح فقهی مجوز برابر اذن است؛ به معنای انشای رضایت مقنن یا مالک یا کسی که قانون برای رضایت او اثری قائل شده است، به یک یا چند نفر معین یا اشخاص غیر معین برای انجام عمل حقوقی یا تصرفات خارجی (محقق داماد و قنوتی، ۲۰۴: ۱۳۹۷؛ مراغی، ۵۰۶: ۱۳۷۵). محقق اصفهانی اذن را به معنای ترخیص و اعلام رضایت درونی می‌داند (غروی اصفهانی، ۱۳۱: ۱۴۲۷). عده‌ای از فقها و حقوق‌دانان، اذن را اخبار و اعلام رضا می‌دانند (امامی، ۱۰۸: ۱۳۹۷؛ غروی اصفهانی، ۱۳۱: ۱۴۲۷؛ صدر، ۴۶: ۱۳۹۶) که وفق آن، اذن، نه عقد و نه ایقاع خواهد بود. این در حالی است که به نظر می‌رسد اذن، خصوصاً در صورت اطلاق آن بر ماهیاتی نظیر مجوزهای دولتی، از قبیل انشای رضاست که در اثر آن، انشای اباحه صورت می‌گیرد و درواقع عمل حقوقی است؛ کما اینکه عده‌ای صراحتاً یا ضمناً ایقاعی بودن آن را تأیید کرده‌اند. محقق خوانساری در این باره می‌فرماید: «اذن از ایقاعات است و به قبول احتیاج ندارد» (خوانساری، ۴۷۶: ۱۳۶۴). مرحوم مراغی می‌نویسد: «لا ریب ان الایقاعات كالطلاق و الظهار و العتق و الاذن....» (مراغی حسینی، ۱۸۴: ۱۳۷۵).

۲. تحلیل مسئله در پرتو حقوق ایران

۲-۱. سنخ‌شناسی نظام اعطای مجوزها از دریچه «ملاحظات زیست‌محیطی»

در نظام‌های حقوقی مدرن، اعطای مجوز یکی از ابزارهای کلیدی دولت برای اعمال تنظیم‌گری در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی است. اعطای مجوز شکل خاصی از محدود نمودن آزادی‌های شهروندی است که باید منطبق بر مصلحت عمومی، مطابق با قانون و با رعایت اصول اداری انجام شود.

ماده ۸ قانون اجرای سیاست‌های اصل ۴۴، در خصوص شیوه‌های نظارت بر مجوزهای صادره، بیان می‌کند اطلاعات مربوط به شیوه‌های نظارت را باید در پایگاه اطلاع‌رسانی مراجع صدور مجوز منتشر کرد تا در دسترس عموم باشد. بند یک ماده اخیرالذکر نیز مقرر می‌دارد: «مشخصات مراجعی که به شرایط مندرج در مجوز از قبیل شرایط مکان، زمان، اصول فنی، بهداشتی، ایمنی، زیست‌محیطی نظارت می‌کنند». مطابق این بند باید گفت که اولاً باید بر موارد زیست‌محیطی پس از صدور مجوز، نظارت نمود و ثانیاً شیوه این نظارت باید در پایگاه اطلاع‌رسانی مراکز صدور مجوز برای دسترسی عموم، قرار گیرد.

بر اساس اصل ۵۰ قانون اساسی و قوانین دیگری نظیر قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست مصوب ۱۳۵۳ و قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶، تمامی فعالیت‌های صنعتی و عمرانی که می‌توانند تأثیر زیان‌بار بر محیط‌زیست داشته باشند، ملزم به اخذ مجوز از سازمان حفاظت از محیط‌زیست و انجام ارزیابی اثرات زیست‌محیطی (EIA) هستند. باین‌حال در برخی موارد جایگاه سازمان محیط‌زیست عملاً در فرآیند مجوزدهی در نظر گرفته نمی‌شود و یا ارزیابی‌ها بدون مطالعات میدانی کافی به عمل می‌آید. به‌عنوان نمونه می‌توان به یکی از بحث‌برانگیزترین پروژه‌های سالیان اخیر که پروژه پتروشیمی میانکاله است اشاره نمود که نمایانگر تعارض ساختاری و عملی میان منطق توسعه‌گرایانه و ملاحظات زیست‌محیطی در نظام مجوزدهی کشور است.

در سال ۱۴۰۰ مجوز احداث یک واحد بزرگ پتروشیمی در منطقه میانکاله مازندران با هدف اشتغال‌زایی و توسعه اقتصادی از سوی وزارت صنعت معدن و تجارت صادر شد؛ درحالی‌که میانکاله منطقه‌ای حفاظت شده تحت نظارت سازمان محیط‌زیست است و پروژه درحالی‌که فاقد ارزیابی اثرات زیست‌محیطی بود، مورد تأیید قرار گرفته بود؛ حال آنکه مطابق ماده ۲ آیین‌نامه ارزیابی زیست‌محیطی مصوب ۱۳۹۰، هرگونه فعالیت در مناطق حساس زیستی باید منوط به اخذ موافقت سازمان محیط‌زیست باشد. درنهایت پس از اعلام رسمی سازمان محیط‌زیست مبنی بر فقدان مجوز زیست‌محیطی پروژه و غیرقانونی دانستن فرآیند صدور مجوز توسط سازمان بازرسی کل کشور و اعتراض سازمان‌های مردم‌نهاد زیست‌محیطی، پروژه با دستور مقام قضایی متوقف گردید. مطالعه موردی این پروژه نمایانگر این است که حتی با وجود قوانین متعدد و پیشرفته در حوزه محیط‌زیست، به دلیل فقدان ضمانت اجرای مؤثر و نیز هماهنگی میان نهادهای اعطای مجوز، نظام مجوزدهی کشور قادر به صیانت کامل از منافع عمومی زیست‌محیطی نیست و این ساحت، نیازمند اصلاح مقررات و نظام مجوزدهی، خصوصاً با تضمینات معتبر نسبت به رعایت الزامات زیست‌محیطی در فرآیند صدور مجوز و تمدید آن و نیز تقویت استقلال و صلاحیت سازمان محیط‌زیست است.

۲-۲. مبانی دخیل در تحلیل مسئولیت صادرکننده و دارنده مجوز

پس از این مقدمه تحلیل مسئله در حقوق ایران، مستظهر به مبانی گوناگونی است که برخی از آن‌ها را در حقوق خصوصی کشورهای اسلامی مورد مطالعه نیز می‌توان یافت؛ به‌عنوان مثال با آنکه قواعد مسئولیت مدنی زیست‌محیطی در ایران، بیشتر بر پایه حقوق خصوصی تحلیل می‌شود، اما به جهت

ماهیت «محیط‌زیست»، تحلیل آن بر پایه قواعد مسئولیت در حقوق عمومی می‌تواند با هدف حمایت از محیط‌زیست همسوتر باشد؛ توضیح بیشتر آنکه «هدف قواعد مسئولیت مدنی در حقوق عمومی حمایت از منافع جامعه و حقوق عمومی است» (کاتوزیان، ۱۵: ۱۳۸۳). درحالی‌که هدف در حقوق خصوصی، جبران خسارت وارده بر اشخاص و اموال خصوصی است. این دو شاخه از حقوق از نظر تعریف مسئول، قلمرو مسئولیت و عوامل توجیه کننده آن نیز با هم متفاوتند (Clarke, 2001: 11-12). در باب مسئولیت مدنی، نظریات مختلفی مطرح شده است که هرکدام به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند (کاتوزیان، ۱۱۲: ۱۳۸۴).

برخی مسئولیت مدنی زیست‌محیطی را بر طبق نظریه تقصیر توجیه کرده‌اند و قائل به مسئولیت زیان زننده در صورت وجود تقصیر شده‌اند؛ به بیان دیگر اگر عامل زیان تقصیری در رساندن زیان به محیط‌زیست مرتکب نشده باشد، جبران خسارت هم بر عهده او نیست. پذیرش نظریه تقصیر امکان جبران بسیاری از خسارات زیست‌محیطی را دشوار می‌نماید. این امر بیشتر ناشی از ماهیت خسارات زیست‌محیطی، کثرت آلوده کنندگان و انگیزه پایین قربانیان خسارات زیست‌محیطی برای طرح دعواست (فهیمی و مشهدی، ۳۲۴: ۱۳۸۷-۳۲۵). همچنین اگر زیان وارده ناشی از آن چیزی باشد که اعمال حاکمیت نامیده می‌شود، چون در این حوزه‌ها امکان تحقق تقصیر وجود ندارد، زیان مذکور هرچند گسترده هم که باشد، جز با اختیار همان مرجع جبران نمی‌شود (قاسم‌زاده، ۳۲۴: ۱۳۸۷-۳۲۵).

این امر، چنانچه خسارات زیست‌محیطی را ناشی از تقصیر دولت در صدور مجوز یا ارزیابی تأثیرات زیست‌محیطی پروژه‌ها بداند، سبب صعوبت در جبران خسارات زیست‌محیطی و پاسخگویی دولت خواهد شد. از همین روی، بنای علی‌الاصول در حقوق عمومی (مسئولیت مبتنی بر مسئولیت محض)، می‌تواند نگاهی مطلوب در حوزه مسئولیت زیست‌محیطی باشد. «در نظر گرفتن چنین مسئولیتی برای دولت نتیجه منطقی حاکمیت قانون است و عدالت حکم می‌کند که هیچ قانون‌شکنی و زیانی، چه مادی و چه معنوی، بدون جبران باقی نماند» (طباطبائی مؤتمنی، ۶۳: ۱۳۸۷)؛ ازجمله زیان‌های ناشی از اعمال حاکمیت که بر اساس یک تلقی، ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی ایران از آنجایی که موجب جبران نشدن بسیاری از خسارات [ازجمله خسارات زیست‌محیطی] می‌شود، باید به موارد مذکور در نص اکتفا شود و از تفسیر موسع آن جلوگیری به عمل آید؛ یعنی دولت وقتی از پرداخت خسارت معاف باشد که در مقام اعمال حاکمیت باشد و آن عمل بر حسب ضرورت برای تأمین منافع اجتماعی و طبق قانون به عمل آید (طباطبائی مؤتمنی، ۳۹۰: ۱۳۸۶-۳۹۲). این در حالی است که اثبات «غایت» منفعت

اجتماعی برای چنین اعمال زیان‌باری و نیز «وقوع عملی» چنین منفعتی، جهت معافیت از مسئولیت، ضروری به نظر می‌رسد. افزون بر اینکه برخی فقها بر این باورند که «قبول حاکمیت از طرف دولت‌ها یا به دست گرفتن قهری آن خود به منزله التزام به همه آثار حقوقی ناشی از اعمال حاکمیت است و هیچ نوع قرارداد یا قاعده عرفی که دولت‌ها را در برابر موجبات ضمان معاف نماید، وجود ندارد» (عمید زنجانی، ۳۹۰: ۱۳۸۲-۳۹۲).

مازاد بر نکات فوق (در مقام تحلیل مسئولیت دولت در قبال مجوزهای صادره)، حقوق‌دانان ایرانی برای توجیه نگهداری و نظارت دولت نسبت به محیط‌زیست، هویت حقوقی دولت نسبت به محیط‌زیست را از سنخ «ولایت» دانسته‌اند (عدل، ۵۵: ۱۳۴۲؛ امامی، ۳۵: ۱۳۴۲-۳۶)؛ همچنان که کاتوزیان می‌نویسد: «اموال و مشترکات عمومی که برای استفاده مستقیم تمام مردم آماده است یا اختصاص به حفظ مصالح عمومی داده شده و دولت تنها از جهت ولایتی که بر عموم دارد می‌تواند آن را اداره کند» (کاتوزیان، ۶۸: ۱۳۸۷-۶۹) که تجلی آن را می‌توان در اصل ۴۵ قانون اساسی و ماده یک قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱ دانست که وفق مقرر اخیر، مسئولیت حفظ، اجازه و نظارت بر بهره‌برداری از موارد اصل ۴۵» به دولت واگذار شده» و بر این اساس، صلاحیت صدور «اجازه» با ماهیتی که در ابتدای این سطر ترسیم شد، پیش‌تر، آن را مقید به رعایت غبطه عموم و رعایت حقوق عامه می‌نماید.

از آنجایی که درباره زیان وارده به دیگران در نتیجه مجوز قانونی، بایستی بین دو امر «مشروعیت یا ممنوعیت» و «جبران خسارات وارده و ماهیت و میزان آن» قائل به تفکیک شد (رجبی، عبدالله، بی‌تا: ۱۲)، در ادامه رویکرد نظام حقوقی ایران نسبت به تأثیر دفاع مبتنی بر مجوز از سوی مباشرین در ایراد خسارت زیست‌محیطی بررسی خواهد شد.

با توجه به اینکه از منظر ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی ایران، «هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال ... یا به هر حق دیگر که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود است»، حسب مبانی و حالات متعدد می‌توان تخریب محیط‌زیست را سبب لطمه به جان و سلامتی، مال یا حقوق مشروع شهروندان دانست. همچنین از آنجایی که مجوز یا صراحتاً شرط ملاحظات زیست‌محیطی را در به‌کارگیری آن نموده و یا از باب شرط بنایی چنین قیدی متصور است نمی‌توان خسارات وارده را دارای مجوز قانونی دانست؛ به عبارت دیگر فعالیت‌های دارای ریسک آسیب

زیست محیطی، به اقتضای اداره عمومی باید مشمول شرط بنایی جبران خسارت باشد و دولت اسلامی مکلف است چنین شرطی را در اعطای مجوزها فرض بگیرد.

افزون بر این، حسب قاعده «الاذن الشرعی لا ینافی الضمان»، صرف اذن نمی‌تواند نافی ضمان باشد. محقق یزدی در این باره می‌فرماید: «صرف اذن نه مسقط ضمان است نه موجب ضمان، مگر اینکه تعیین شود اذن ضمانی است یا مجانی که در صورت نخست، ضمان ثابت است و در صورت دوم، ضمان ساقط است. این مطلب افزون بر اذن شرعی در اذن مالکی نیز جاری است بنابراین اگر اذن در تصرف صادر شود و مقید به ضمان یا عدم ضمان نگردد، حکمی وجود ندارد و قاعده اتلاف وارد شده به ضمان حکم می‌کند (یزدی، ۱۴۲۱: ۳۹). اذن نه با ضمان منافات دارد و نه مستلزم عدم ضمان است (لنکرانی، ۱۴۱۸: ۵۸). بنابراین چه در اذن شرعی و چه مالکی،^۱ اثر اذن صرفاً اباحه است و اباحه ضمان را نفی نمی‌کند (نجفی، ۱۳۹۷: ۲۳۳). کما اینکه در مورد آخذ بالسوم، اذن مالک را برطرف کننده ضمان شخص متلف نمی‌دانند و متلف ضامن است، هرچند مالک، اذن برای بررسی مال به او داده باشد. بنابراین ادله معتبر فقهی و حقوقی، بر این نکته تأکید دارند که مجوز تنها ایجاد جواز تکلیفی می‌کند، اما مسئولیت وضعی با تحقق شروط خود (مانند ورود فعلی زیان، انتساب ضرر و عدم اذن خاص رفع ضمان) برقرار می‌ماند (یزدی، ۱۴۱۰، ج ۱: ۶۶).

از دیگر نکاتی که طرح آن در انتهای این قسمت ضرورت دارد آن است که فرض عدم اسقاط ضمان (به عنوان حکم وضعی) در اثر وجود مجوز قانونی، در صورتی است که «اذن»، واقعه حقوقی تصور شود که در این صورت صرفاً اذن توانسته حرمت تکلیفی را به اباحه فعل بدل نماید، ولی در صورت ورود خسارت نمی‌تواند ضمان را مرتفع کند. اما چنانچه اذن، عمل حقوقی نظیر ایقاع دانسته شود، با لحاظ نکات پیشین، مجوز، مسقط ضمان در صورت تلف یا نقص محیط زیست خواهد بود.

همچنین، در صورتی که حلقات بحثی نظیر اینکه «رابطه حقوقی دارنده مجوز با محیط زیست از قبیل امانت باشد» و «هر مأذونی نیز امین باشد»، می‌توان از این رهگذر، اذن را نیز همانند امانت مسقط ضمان دانست و صرفاً در موارد تعدی و تفریط دارنده مجوز (امین) را ضامن قلمداد کرد. در غیر این

۱. نیازمند توضیح است که اذن شرعی عبارت است از نایب شدن مأذون در حفظ مال مالک به سبب جعل شارع (بحرالعلوم، ۱۴۰۳: ۲۸۶) و اذن مالکی عبارت است از نایب شدن مأذون در حفظ مال مالک از سوی مالک یا قائم مقام او (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۳: ۲۷۹). یکی از تفاوت‌های این دو اذن با هم این است که در امانت شرعی، قابض ولو تعدی یا تفریط نکرده باشد، ضامن است، در حالی که در امانت مالکانه، قابض تنها در صورت تعدی و تفریط، ضامن است. البته بنابر برخی رویکردها، تنها تفاوت اذن شرعی با مالکانه، در اذن دهنده (آذن) است. در اذن مالکی، آذن، مالک یا وکیل او است ولی در اذن شرعی، آذن، خداوند متعال است (بجنوردی، ۱۴۱۹: ۱۶).

صورت اذن صرفاً در محدوده‌ای که ایجاد رابطه امانی نموده، مسقط ضمان بوده و در خارج از آن، دارنده مجوز ضامن خواهد بود. با توجه به اختلافات گسترده در دکترین حقوقی ایران (مراغی، ۱۳۷۵: ج ۲، ۴۸۳؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۶۰؛ کاتوزیان، ۱۳۷۱: ج ۱، ۷۴)، به نظر می‌رسد برخی رابطه میان اذن و امانت را تساوی نبوده و صرفاً در مواردی که اذن به مصلحت ذینفعان محیط‌زیست باشد، این دو را می‌توان یکی دانست و قاعده ماده ۶۱۴ قانون مدنی را در خصوص ضامن نبودن امین، جز در موارد تعدی و تفریط پذیرفت.

نکته آخر اینکه مجوزهای دولتی را به هیچ‌روی نمی‌توان از قبیل اذن مطلق دانست؛ چه آنکه ملاحظات زیست‌محیطی و عدم اضرار به غیر در اثر فعالیت‌های اقتصادی و... امری است که مشروط عرفی بوده و حسب قاعده المعروف عرفاً کالمشروط شرطاً (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹: ج ۱، ۱۵۸) و ماده ۲۲۵ قانون مدنی ایران، متعارف بودن این موارد به منزله ذکر در مجوز است.

فارغ از مبنای فوق در خصوص ماهیت اذن و نسبت آن با استیمان، مسئولیت ناشی از عمل منع نشده^۱ به‌عنوان بحثی نوین در حقوق بین‌الملل نیز می‌تواند از منظر فقه امامیه مورد تحلیل قرار گیرد و بر اساس آن می‌توان برای عمل مباح با توجه به تفکیک مشروعیت و مسئولیت، ضمان قائل شد. در فقه یک عمل اگر در حالت عادی «مباح» باشد، اما در شرایط خاص «ضرر» به دیگری ایجاد کند، از حالت مباح خارج شده و به «حرام» یا «ممنوع» تبدیل می‌شود. بنابراین با وجود اشتراک حقوق ایران با حقوق بین‌الملل در خصوص فرض مسئولیت، اما تفاوت اصلی در این است که در فقه، «ضرر» مستقیماً ماهیت عمل را از مباح به حرام تغییر می‌دهد، درحالی‌که در حقوق بین‌الملل، عمل ممکن است همچنان «غیرممنوع» باقی بماند، اما دارنده مجوز ملزم به «جبران خسارت» ناشی از آن باشد. شایان ذکر است در حقوق بین‌الملل،^۲ تمایل دولت‌ها به عدم پذیرش مسئولیت خسارات ناشی از اعمال خطرناک منع نشده است (مشهدی و شاه‌حسینی، ۱۳۹۶: ۳۵۶) و رویکرد نظام مسئولیت بین‌المللی برای اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل، نظامی غیرعرفی و درحال توسعه و در گذار تجربه رویکردهای مختلف پیشگیری، خصوصی‌سازی و جمعی کردن مسئولیت است (عبداللهی، ۱۳۹۶: ۲۱۱).

1. Liability for lawful acts

2. See: Draft Principles on the allocation of loss in the Case of Transboundary Harm arising out of Hazardous Activities, 2006, Principle 4.

۳. مطالعه تطبیقی مسئله در پرتو حقوق مسئولیت مدنی زیست‌محیطی مصر و عراق

چالش اساسی در حقوق تطبیقی و به‌ویژه در پرونده‌های زیست‌محیطی عراق، گذار از نظام اول به نظام دوم است. استدلال این پژوهش بر این مبنا استوار است که فعالیت‌های صنعتی آلوده‌کننده، به دلیل ماهیت خطرناک ذاتی خود (موضوع ماده ۲۳۱ قانون مدنی عراق)، باید تحت رژیم «مسئولیت محض» قرار گیرند. در این رژیم، مجوز دولتی صرفاً یک ابزار اداری ایجابی است و فاقد هرگونه ماهیت دفاعی (Defensive Nature) جهت معافیت از جبران خسارت اشخاص ثالث است.»

۳-۱. حقوق مصر

در حقوق مصر حمایت از محیط‌زیست بر مبنای قانون شماره ۴ سال ۱۹۹۴ درباره محیط‌زیست و اصلاحات بعدی آن صورت می‌گیرد. این قانون ضمن ایجاد چارچوبی جامع برای حمایت از عناصر مختلف محیط‌زیست، الزامات زیست‌محیطی را در فرآیند صدور مجوز فعالیت‌های اقتصادی و توسعه‌ای به معنای رفع مانعی که مقنن برای آن اثری مترتب می‌نماید (موسوعه جمال عبدالناصر، ۱۴۱۰: ج ۴، ۲۲۲) وارد کرده است. از این منظر، مجوز دولتی در حقوق مصر صرفاً یک اجازه اداری برای انجام فعالیت محسوب نمی‌شود، بلکه صدور آن با رعایت الزامات زیست‌محیطی و ارزیابی آثار احتمالی فعالیت بر محیط‌زیست ارتباط دارد؛ همچنان که به‌طور کلی، ماده ۱۹ قانون محیط‌زیست مصر مقرر می‌دارد که هر شخص حقیقی یا حقوقی اعم از عمومی یا خصوصی باید پیش از آغاز اجرای پروژه، ارزیابی اثرات زیست‌محیطی آن را به مرجع اداری صالح یا مرجع صادرکننده مجوز ارائه نماید و او نیز مکلف است آثار زیست‌محیطی فعالیت مورد تقاضای مجوز را بر اساس مطالعه ارائه‌شده ارزیابی نماید. بنابراین در نظام حقوقی مصر، ارزیابی زیست‌محیطی بخشی از فرآیند صدور مجوز است و برخورداری از مجوز، به‌خودی‌خود به معنای بی‌اعتباری یا منتفی شدن الزامات زیست‌محیطی بعدی نیست.^۱ بر اساس قانون محیط‌زیست، واحدهای مشمول قانون مکلف‌اند در جریان فعالیت خود، حدود مقرر برای انتشار آلاینده‌ها را رعایت کنند و برای جلوگیری از ورود خسارت به محیط‌زیست اقدامات احتیاطی

۱. قانون شماره ۴ سال ۱۹۹۴ مصر درباره محیط‌زیست، ماده ۱۹؛ همچنین ر.ک:

Egyptian Environmental Affairs Agency, *Principles and Systems for Environmental Impact Assessment*, art. 19 of Law No. 4/1994 and art. 10 of its Executive Regulations.

لازم را به عمل آورند.^۱ بنابراین، تکلیف به رعایت الزامات زیست‌محیطی صرفاً مربوط به مرحله پیش از صدور مجوز نیست، بلکه پس از صدور مجوز نیز ادامه می‌یابد.

نظام مسئولیت مدنی در حقوق مصر بر پایه قانون مدنی مصوب ۱۹۴۸ بنا شده و مطابق دیدگاه سنهوری، مسئولیت مدنی در مصر فراتر از جبران خسارت صرف، به‌عنوان ابزاری برای تنظیم روابط اجتماعی و پیشگیری از ضرر عمل می‌کند (السنهوری، ۱۹۵۲: ج ۱، ۳۴۵). به‌هرروی طبق ماده ۱۶۳ قانون مدنی مصر، مبنای اصلی مسئولیت، «تقصیر» است؛ اما قانون‌گذار در حوزه‌های صنعتی به سمت «مسئولیت عینی» متمایل شده است. این گرایش از دو طریق محقق شده است: نخست از طریق قانون شماره ۴ سال ۱۹۹۴ (قانون حمایت از محیط‌زیست) که بر اساس اصل «آلوده‌کننده پرداخت می‌کند»، مسئولیت مدنی واحدهای صنعتی را بدون نیاز به اثبات تقصیر مضاعف، تثبیت کرده است؛

دوم با توسل به مواد ۱۷۶ تا ۱۷۸ قانون مدنی که در قالب «مسئولیت متصدی اشیاء خطرناک»، بار اثبات را از دوش زیان‌دیده برداشته و مسئولیت را بر دوش متصدی فعالیت صنعتی قرار داده است. بنابراین در این چارچوب، نظام حقوقی با تفسیر موسع از «مضار همسایگی» و «سوءاستفاده از حق»، دایره مسئولیت را در فعالیتهای صنعتی گسترش داده است. همچنان که صدور مجوز دولتی برای یک فعالیت صنعتی یا زیست‌محیطی نیز تنها به معنای مطابقت فعالیت با ضوابط تنظیم‌گری اداری است و به‌هیچ‌وجه واجد وصف «سلب مسئولیت مدنی» نیست. به‌باور برخی از حقوق‌دانان مصری مجوز اداری، دارنده آن را در برابر اقدامات تنبیهی دولت مصون می‌دارد، اما در روابط خصوصی، «حق ضرر رساندن» به غیر اعطا نمی‌کند (ابوالفتح، ۱۹۹۹: ۷۳). استناد به این مجوز برای تبرئه از مسئولیت، در تعارض با اصل «عدم جواز سوءاستفاده از حق» (ماده ۵ قانون مدنی مصر) قرار می‌گیرد؛ چراکه حق بهره‌برداری از مجوز، مشروط به عدم ورود ضرر فاحش به حقوق همسایگان یا محیط‌زیست عمومی است.

از سوی دیگر، نظام نظارت و ضمانت اجرای قانون محیط‌زیست مصر نشان می‌دهد که مجوز فعالیت، مصونیت مطلق در برابر مسئولیت ناشی از نقض الزامات زیست‌محیطی ایجاد نمی‌کند (عبدالرزاق، ۲۰۲۱: ۷). سازمان امور محیط‌زیست مصر^۲ در فرآیند رسیدگی به تخلفات زیست‌محیطی، در صورت استمرار تخلف، امکان تعطیلی تأسیسات یا توقف فعالیت مخالف قانون و نیز مطالبه قضایی

۱. قانون شماره ۴ سال ۱۹۹۴ مصر درباره محیط‌زیست، مواد ۳۳ و ۳۵.

2. Egyptian Environmental Affairs Agency

خسارات مناسب برای جبران آثار ناشی از تخلف را پیش‌بینی کرده است.^۱ از این رو، میان «مشروعیت اداری فعالیت» و «مسئولیت ناشی از آثار زیان‌بار فعالیت» باید تفکیک کرد؛ به این معنا که صدور مجوز در صورت عدم رعایت الزامات قانونی یا ورود خسارت زیست‌محیطی، اصولاً نمی‌تواند به‌عنوان معافیت عام از مسئولیت مورد استناد قرار گیرد.

رویه قضایی دیوان عالی کشور مصر نیز موضعی مشابه در خصوص اثر مجوز در گستره مسئولیت مدنی زیست‌محیطی دارد. این دیوان بارها تأکید کرده است که وجود پروانه بهره‌برداری یا مجوز زیست‌محیطی، مانع از استماع دعوای مسئولیت مدنی نیست. در یکی از آراء، دیوان تأکید می‌کند که مجوز دولتی، ماهیت عمل زیان‌بار را از «تعدی» به «عمل مباح» تبدیل نمی‌کند، بلکه صرفاً محدودیت‌های اداری را رفع می‌کند. قضات مصری بر این باورند که اگر فعالیت دارای مجوز با استانداردهای علمی روز در تضاد باشد و ضرر غیرمتعارفی ایجاد کند، دارنده مجوز مسئول است.^۲

با توجه به این مقررات می‌توان گفت حقوق مصر نیز همانند حقوق ایران، میان مجوز اداری و مسئولیت زیست‌محیطی رابطه‌ای مطلق و معاف‌کننده برقرار نکرده است. مجوز دولتی در این نظام حقوقی، پیش از هر چیز ابزار تنظیم و کنترل فعالیت‌های اقتصادی و تضمین رعایت الزامات زیست‌محیطی است و نه وسیله‌ای برای سلب حقوق اشخاص یا معاف کردن عامل فعالیت از آثار حقوقی ورود خسارت به‌ویژه آنکه ارزیابی اثرات زیست‌محیطی پیش از صدور مجوز و استمرار تکالیف زیست‌محیطی پس از آغاز فعالیت، نشان می‌دهد که صدور مجوز پایان مسئولیت زیست‌محیطی نیست، بلکه بخشی از سازوکار پیشگیری از خسارت به شمار می‌رود.

۳-۲. حقوق عراق

در حقوق عراق، حمایت از محیط‌زیست و مسئولیت ناشی از ورود خسارت زیست‌محیطی، عمدتاً در چارچوب قانون حمایت و بهبود محیط‌زیست (قانون حماية و تحسين البيئة العراقي) شماره ۲۷ سال ۲۰۰۹ مورد توجه قرار گرفته است. این قانون با هدف حمایت و بهبود محیط‌زیست، جبران خسارات موجود و جلوگیری از خسارات آینده و نیز حمایت از سلامت انسان، منابع طبیعی و تنوع زیستی وضع شده است. ماده (۱۱) این قانون بیان می‌کند: «نهادهایی که فعالیت‌هایشان بر محیط‌زیست تأثیر

۱. إجراءات المتابعة لمخالفات قانون ۱۹۹۴/۴. این سند با استناد به ماده ۲۲ قانون شماره ۴ سال ۱۹۹۴ و ماده ۱۸ آیین‌نامه اجرایی تهیه شده است.

۲. نک به: محكمة النقض المصرية، الطعن رقم ۱۶۵۵ لسنة ۵۴ قضائية.

می‌گذارد، از انجام کار خود بدون اخذ مجوز از وزارتخانه منع شده‌اند.» این بدان معناست که شروع هیچ پروژه‌ای که فعالیت‌هایش ممکن است باعث آلودگی محیط زیست شود، بدون ارائه درخواست‌های رسمی قبلی امکان‌پذیر نیست». ماده ۸ همین قانون مقرر می‌کند: «مقامات برنامه‌ریزی در کشور باید تلاش کنند تا ملاحظات حفاظت از محیط زیست، کنترل آلودگی، مصرف منطقی منابع طبیعی و توسعه پایدار را در برنامه‌های پروژه‌های توسعه بگنجانند».

بر اساس ماده ۱۰ قانون حمایت و بهبود محیط زیست، متقاضی اجرای پروژه مکلف است پیش از آغاز عملیات احداث، گزارش ارزیابی اثرات زیست محیطی پروژه را ارائه نماید. در این گزارش آثار مثبت و منفی احتمالی پروژه بر محیط زیست و همچنین اقدامات لازم برای جلوگیری یا معالجه آلودگی و کاهش آثار زیان‌بار فعالیت مورد بررسی قرار می‌گیرد. بنابراین همانند حقوق مصر، الزامات زیست محیطی در مرحله پیش از آغاز فعالیت و در فرآیند صدور مجوز و اجازه اجرای پروژه مورد توجه قرار گرفته است.^۱

در این میان قانون‌گذار عراقی، ابزارها و ضمانت‌های متعددی را در قبال تخلف از مجوز و تخریب محیط زیست مقرر نموده است؛ مانند اعمال جریمه‌ای به مبلغ حداقل یک میلیون دینار عراقی و حداکثر ده میلیون دینار عراقی، تعطیلی یک پروژه یا ممنوعیت عملیات آن از طریق تصمیم اداری صادر شده توسط مرجع ذیصلاح (بر اساس ماده ۳۳ قانون پیش گفته). بر همین اساس تعطیلی یک پروژه آسیب‌زا برای محیط، تنها پس از صدور اخطار به مالک پروژه، چه پروژه باعث آلودگی محیط زیست شود و چه منبع آلودگی محسوب شود، صورت می‌گیرد. این مراحل باید ظرف ده روز از صدور اخطار و اطلاع به مالک تکمیل شود. اگر اقدام یا عاملی که باعث آلودگی نوری می‌شود ادامه یابد و وزیر مربوطه اختیار دارد عملیات پروژه متخلف را متوقف موقت یا دائم کند. مدت تعطیلی در متن قانونی حداکثر ۳۰ روز تعیین شده است و در صورت ادامه تخلف پروژه بدون حذف آلودگی، یک بار قابل تمدید است.^۲ اما دکترین حقوقی عراق معتقد است که موضوع «لغو مجوز (پروانه)» به عنوان نوعی ضمانت اجرا که هدف آن جلوگیری از هرگونه پروژه‌ای است که شرایط اساسی را دارا نیست یا با کاربری مقرر مطابقت ندارد (زهرآو، ۲۰۲۴: ۵۳۲).

۱. قانون حمایت و بهبود محیط زیست عراق شماره ۲۷ سال ۲۰۰۹، ماده ۱۰.

۲. نک به: البدیری و حیدر ابراهیم، ۲۰۱۴: ۶؛ محمد، ۲۰۲۱: ۱۱۸.

در قانون حفاظت و بهبود محیط‌زیست شماره ۲۷ سال ۲۰۰۹ عراق مورد اشاره قرار نگرفته است و این خود یک خلأ قانونی است، به‌ویژه با توجه به اهمیتی که این قانون در حفاظت از محیط‌زیست دارد (الفتلاوی و همکاران، ۲۰۲۳: ۶۷۰). با این حال، برخورداری از مجوز یا طی شدن فرآیند ارزیابی زیست‌محیطی، موجب زوال مسئولیت عامل زیان در صورت تحقق خسارت نمی‌شود. ماده ۳۲ قانون حمایت و بهبود محیط‌زیست، مسئولیت ناشی از خسارت زیست‌محیطی را در مواردی که خسارت در نتیجه فعل شخص، تقصیر یا ترک فعل وی، اعمال اشخاص تحت مراقبت یا نظارت او، یا نقض قوانین و مقررات و دستورالعمل‌های مربوط ایجاد شده باشد، مورد شناسایی قرار داده و عامل مسئول را مکلف به جبران خسارت، رفع آن و اعاده وضعیت به حالت سابق می‌کند. افزون بر این، مسئولیت مقرر در موارد مذکور، حسب حکم قانون، مفروض تلقی شده است.^۱

این افتراض مسئولیت در ماده ۳۲، نشان‌دهنده گذار از نظام سنتی «مسئولیت مبتنی بر تقصیر» به نظام «مسئولیت عینی» و ایجاد نوعی «تقصیر مفروض» و تغییر بار اثبات به سمت عامل زیان‌بار است. این امر به این معناست که در نظام حقوقی عراق، مجوز فعالیت را نمی‌توان به‌خودی‌خود به منزله مجوز ورود خسارت یا وسیله‌ای برای معافیت عامل فعالیت از مسئولیت دانست. برای درک عمیق کارکرد «مجوز دولتی» در نظام حقوق تطبیقی بایستی میان دو الگوی مسئولیت مدنی تفکیک قائل شد که این تفکیک به خوبی می‌تواند گذارهای رخ داده در نظام مسئولیت مدنی، به‌ویژه نظام کنونی عراق را روشن نماید. توضیح آنکه در نظام‌های مبتنی بر تقصیر، «مجوز دولتی» کارکرد «اماره اثبات مراقبت» را ایفا می‌نماید و از این منظر متصدی دارنده مجوز، استانداردهای فنی مقرر توسط قانون‌گذار را رعایت کرده است. از این رو، مجوز دولتی به‌عنوان ابزاری برای اثبات «عدم تقصیر» عمل می‌کند و متصدی می‌تواند با استناد به آن، بار اثبات تقصیر را از عهده خود بردارد. اما در برابر، در نظام‌های مبتنی بر مسئولیت عینی از جمله عراق، انطباق عملکرد متصدی با مفاد مجوز، به هیچ عنوان به معنای «نفی مسئولیت» نیست؛ چه آنکه در مسئولیت عینی، حتی با رعایت دقیق استانداردها (رعایت مجوز)، اگر خسارتی حادث گردد، مسئولیت بر عهده فاعل ضرر باقی می‌ماند.

مجوز دولتی در این نظام، در درجه نخست، ابزار نظارت و تنظیم فعالیت‌های اقتصادی و تضمین رعایت الزامات زیست‌محیطی است؛ درحالی‌که مسئولیت ناشی از تحقق خسارت، تابع تحقق شرایط

۱. قانون حمایت و بهبود محیط‌زیست عراق، ماده ۳۲.

مقرر در قانون است. از این رو، حتی در فرضی که فعالیت با رعایت تشریفات اداری و اخذ مجوز انجام شده باشد، در صورت تحقق شرایط مسئولیت و ورود خسارت زیست‌محیطی، اصل بر عدم مصونیت عامل زیان از آثار مسئولیت خواهد بود.

نکته دیگر آنکه، در نظام حقوقی عراق، نقطه کانونی مسئولیت برای فعالیت‌های صنعتی و محیط‌زیستی، ماده ۲۳۱ قانون مدنی (قانون شماره ۴۰ سال ۱۹۵۱) است. طبق این ماده، متصدی فعالیت‌های صنعتی و بهره‌بردار از ماشین‌آلات یا ابزارهایی که نیازمند «عنایت خاص» هستند، مسئول زیان‌های ناشی از آن است، مگر آنکه احتیاط‌های لازم برای دفع ضرر را ثابت کند. فعالیت‌های آلوده‌کننده محیط‌زیست نیز به دلیل ماهیت خطرناکشان، همواره در دایره شمول این ماده قرار می‌گیرند. بنابراین مجوز دولتی را نمی‌توان به عنوان «دفاع مطلق» برای سلب مسئولیت به کار برد؛ چرا که مجوز دولتی به مثابه توافقی میان دولت و متصدی است و وفق اصل «نسبیت اثر قراردادها»، نمی‌تواند حقوقی قانونی زیان‌دیدگان (اشخاص ثالث) را تضییع یا محدود سازد. درواقع، مجوز دولتی تنها «تشریفات تأسیس» را مشروعیت می‌بخشد، اما «تعهد به احتیاط» که در ماده ۲۳۱ تصریح شده، تکلیفی است که پس از آغاز بهره‌برداری به صورت مستمر بر عهده متصدی باقی می‌ماند.

۴. تأثیر مجوزهای دولتی در گستره مسئولیت مدنی زیست‌محیطی بر پایه موازین حقوقی اتحادیه اروپا

در ۲۱ آوریل ۲۰۰۴، پارلمان اروپا که به عنوان نهاد قانون‌گذاری در اتحادیه اروپا شناخته می‌شود و نمایندگان آن به طور مستقیم از سوی شهروندان اروپایی انتخاب می‌شوند، رهنمودی را درباره مسئولیت زیست‌محیطی راجع به پیشگیری و جبران خسارات زیست‌محیطی به تصویب رساند^۱ که تاکنون یکی از مهم‌ترین منابع الزام‌آور حقوقی در اتحادیه اروپا است که برای پاسخ به فجایع زیست‌محیطی که ابعاد خسارت گسترده‌ای دارند، تدوین گردید (Young, 2014: 3).

مطابق این رهنمود در مسئولیت مدنی زیست‌محیطی، اصل بر پذیرش نظریه مسئولیت محض است و مسئولیت مبتنی بر تقصیر نیز به عنوان استثنا پذیرفته شده است. چون نظام حاکم بر رهنمود، مبتنی بر مسئولیت محض است (نه مسئولیت مطلق)، دفاعیات در آن جایز شمرده است (Sunkin, ong wight, 2002: 85). دو نوع دفاع در اینجا مطرح می‌شود:

1. Directive 2004/35/CE.

الف. دفاع اجباری که دولت‌های عضو باید لزوماً دفاع متصدی را بپذیرند که این در مواردی است که متصدی، دستور اجباری مرجعی عمومی را رعایت کرده است یا اثبات کند شخص ثالث زیان را ایجاد کرده است (Castle, 2011: 9)؛

ب. دفاع اختیاری که دولت‌های عضو، اختیار دارند دفاع متصدی را بپذیرند یا رد کنند. در خصوص دفاع اختیاری شایان ذکر است، بخش الف بند ۴ ماده ۸ رهنمود، رعایت مجوز دولتی را به عنوان دفاع مطرح نموده است و به دولت عضو اختیار داده تا در این موارد دفاع متصدی یا عامل زیان را قبول یا رد کنند. این دفاع اختیاری، استثنایی بر نظام مسئولیت مدنی محض رهنمود است. در اینکه چه لابی‌هایی در طول سال‌ها شکل گرفته تا بند ۴ ماده ۸، این اختیار را به دولت‌ها بدهد، بحث بسیار است. «برابر سخن غیررسمی یکی از مقامات رسمی کمیسیون اروپا، ۹۵ درصد لابی‌گران که نمایندگی کمیسیون اروپا در مورد رهنمود را به عهده داشتند، از شاخه صنعت و تجارت بودند» (Luk, Philips Jen, 2004: 6).

بدین ترتیب این دفاع اختیاری در شرایطی است که متصدی اثبات کند مرتکب تقصیر یا خطا نشده و خسارت نیز از یکی از طرق زیر ایجاد شده باشد:

الف. انتشار آلاینده یا واقعه‌ای که دارای مجوز صریح باشد و نیز منطبق با شرایط مجوز باشد. به بیان دیگر این بند، همان دفاع رعایت مجوز دولتی را بازگو می‌نماید؛

ب. دفاع ریسک پیشرفت یا دفاع رعایت آخرین یافته‌های علمی و فنی حقوق مسئولیت مدنی گاهی به عنوان سدی در راه پیشرفت دیده شده و همواره بین آرزوی پیشرفت سریع از سویی و میل گروهی به حمایت از جنبه‌های آسیب‌پذیر زیست‌محیطی از سوی دیگر، تنش برقرار بوده است (Tolsam, de Graaf, 2015: 692).

مطابق پیوست سوم رهنمود،^۱ فعالیت‌هایی نظیر رهاسازی عامدانه تراریخته‌ها در محیط‌زیست، رهاسازی فلزات سنگین در آب و تأسیسات تولید فرآورده‌های شیمیایی خطرناک، مسئولیت محض متصدی را در پی دارد و هرچند خطا یا تقصیر نکرده باشد، مسئول تلقی می‌شود. به طور کلی لیست اقداماتی که مسئولیت محض متصدی را در پی دارند، در ضمیمه سوم رهنمود آمده است (Rudall, 2024: 143).

1. Annex III activities

در تحلیل انتقادی موازین پیش گفته می‌توان گفت که اختیار دادن به دولت‌ها در پذیرش یا رد دفاع مجوز دولتی با اصل پرداخت آلوده‌ساز منافات دارد و نیز دادن اختیار به دولت‌ها در پذیرفتن این دفاع، مسئولیت محض را که اصل اساسی رهنمود بوده، مورد خدشه قرار می‌دهد و آن را نزدیک به مسئولیت مبتنی بر تقصیر می‌کند. یکی دیگر از انتقاداتی که به رهنمود وارد است، این است که گستره مسئولیت محض را نباید محدود به پیوست سوم می‌نمود و تمام آلاینده‌ها را باید مشمول مسئولیت محض می‌دانست.

در حقوق اتحادیه اروپا، مسئله تأثیر مجوز دولتی بر مسئولیت زیست‌محیطی در قالب مفهوم «دفاع رعایت مجوز» در بند ۴ (a) ماده ۸ دستورالعمل EC/2004/35 درباره مسئولیت زیست‌محیطی مطرح شده است. بر اساس این مقرره، دولت‌های عضو می‌توانند در شرایطی به متصدی اجازه دهند هزینه اقدامات جبرانی را تحمل نکند؛ مشروط بر اینکه وی اثبات کند مرتکب تقصیر یا بی‌احتیاطی نشده و خسارت ناشی از انتشار یا رویدادی بوده است که صراحتاً مجاز شناخته شده و کاملاً مطابق شرایط مقرر در مجوز انجام گرفته است. بنابراین حتی در نظامی که دفاع مبتنی بر مجوز را پذیرفته است، صرف وجود مجوز برای رفع مسئولیت کافی نیست و عدم تقصیر و رعایت کامل شرایط مجوز نیز باید احراز شود (Masieri, 2021: 39-41).

نکته قابل توجه آن است که دفاع مزبور در حقوق اتحادیه اروپا، برخلاف پیشنهاد اولیه کمیسیون، به صورت یک معافیت عام از مسئولیت پذیرفته نشده است. پیشنهاد اولیه کمیسیون در سال ۲۰۰۲ دامنه بسیار گسترده‌تری داشت و خسارات ناشی از انتشار یا رویدادهایی را که در قوانین، مقررات یا مجوز فعالیت اجازه داده شده بودند، از شمول دستورالعمل خارج می‌کرد. با این حال در فرآیند تصویب، این رویکرد تعدیل شد و در متن نهایی، پذیرش دفاع مجوز به دولت‌های عضو واگذار گردید. از این رو، ماده ۸ (a) (۴) نه یک معافیت اجباری و عام، بلکه یک استثنای محدود و اختیاری است که دولت‌های عضو می‌توانند آن را بپذیرند یا رد کنند (Masieri, 2021: 40-41).

از سوی دیگر، دامنه دفاع مجوز باید با توجه به تفاوت میان اقدامات پیشگیرانه و اقدامات جبرانی تفسیر شود. ماده ۵ رهنمود، در صورت وجود تهدید قریب‌الوقوع ورود خسارت، متصدی را مکلف به اتخاذ اقدامات پیشگیرانه می‌کند؛ ماده ۲۱ نیز تصریح می‌کند که «عاملین باید هزینه‌های مربوط به اقدامات پیشگیرانه را متحمل شوند، در صورتی که این اقدامات می‌بایست به‌طور متعارف (به‌عنوان بخشی از روند عادی فعالیت) جهت پایبندی به مقررات قانونی، رگولاتوری و اداریِ ناظر بر فعالیت‌های

آن‌ها یا رعایت شرایط هرگونه مجوز یا اجازه فعالیت، اتخاذ می‌شدند؛ درحالی که ماده ۸(۴) صرفاً از هزینه «اقدامات جبرانی» سخن می‌گوید. بنابراین حتی در فرض تحقق شرایط دفاع مجوز، این دفاع نمی‌تواند متصدی را از تکالیف پیشگیرانه رها کند. به بیان دیگر، مجوز دولتی حداکثر می‌تواند در حدود مقرر بر تحمل هزینه اقدامات جبرانی اثر بگذارد و به منزله مصونیت کامل متصدی از آثار حقوقی فعالیت زیان‌بار نیست (Masieri, 2021: 42-43). این برداشت با اصل «آلوده کننده می‌پردازد» نیز هماهنگ است؛ زیرا اصل بر تحمل هزینه‌های اقدامات لازم توسط عامل ایجادکننده خسارت است و دفاع مجوز صرفاً استثنایی محدود بر این اصل محسوب می‌شود.^۱

بررسی حقوق داخلی کشورهای عضو نیز مؤید آن است که مشروعیت اداری فعالیت الزاماً به معنای مصونیت در برابر مسئولیت مدنی زیست‌محیطی نیست. در حقوق آلمان مطابق ماده ۸۲۳ قانون مدنی، «غیرقانونی بودن» یکی از الزامات مسئولیت مدنی در حقوق آلمان است. این بدان معناست که استحقاق دریافت خسارت، منوط به اثبات آسیب است که باید ناشی از نقض حق خواهان یا نقض یک حکم قانونی توسط خوانده باشد؛ باین حال، وجود مجوز دولتی در بسیاری از موارد مانع طرح دعاوی حقوق خصوصی نمی‌شود. برای مثال، در حوزه مزاحمت‌های ناشی از فعالیت‌های صنعتی و سایر فعالیت‌های ملکی، رعایت حدود مقرر در حقوق عمومی می‌تواند دلیل مهمی در ارزیابی دعوا باشد، اما به‌خودی‌خود حق اشخاص زیان‌دیده برای مطالبه خسارت یا رفع مزاحمت را از بین نمی‌برد. حتی در مواردی که فعالیت مطابق مجوز ساختمانی یا صنعتی انجام شده، امکان اعمال ضمانت اجرای حقوق خصوصی همچنان وجود دارد.^۲

درعین حال حقوق آلمان در برخی قوانین خاص آثار محدودی برای مجوز اداری در نظر گرفته است. برای نمونه، ماده ۱۴ قانون فدرال کنترل آلاینده‌گی‌ها (BImSchG) در شرایطی می‌تواند مانع صدور حکم توقف فعالیت مجاز شود، اما حتی در چنین وضعی امکان مطالبه اقدامات احتیاطی یا خسارت منتفی نیست. همچنین در قانون مسئولیت زیست‌محیطی آلمان (UmweltHG)، مجوز به‌طور قطعی مسئولیت را از بین نمی‌برد، اما «فرض رابطه علیت» را که در غیر این صورت طبق ماده ۶ این قانون به نفع خواهان اعمال می‌شد، کنار می‌گذارند. به عبارت دیگر، اگر فعالیت یک واحد صنعتی مطابق با شرایط مجوز انجام نشده باشد، فرض بر این است که آن واحد عملاً عامل ایجاد آسیب بوده است. درواقع، این دقیقاً

1. See: Bergkamp & Bergeijk, 2013: paras. 4.45 – 4.46.

2. See: BGH, urt. vom 27.5.1959 – V ZR 78/58 (KG), in NJW 1959, 2013.

همان موردی بود که در آن یک میدان تیر - که مطابق با مجوز ساخت لازم احداث شده بود - زمین را با پودر سرب آلوده کرد.^۱

مطابق با برخی دیگر از مقررات قانونی، تعدادی از مجوزها به عنوان دفاعی در برابر برخی آثار حقوق خصوصی عمل می کنند. در این میان ماده ۱۴ قانون فدرال حفاظت از اثرات محیط زیستی، از خواننده ای که برای احداث تأسیسات در ملک خود مجوز دریافت کرده است، در برابر صدور «دستور منع» توسط دادگاه های حقوق خصوصی برای توقف فعالیت حمایت می کند. با این حال، خواهان همچنان می تواند علیه خواننده برای الزام وی به اتخاذ برخی اقدامات احتیاطی یا دست کم برای دریافت خسارت، اقامه دعوا کند. این نوع مقرر بر خاسته از یک ایده سنتی در حقوق آلمان است مبنی بر اینکه سرمایه گذاری در فعالیت هایی که پیش تر توسط مقامات حقوق عمومی قانونی تشخیص داده شده اند، باید مورد حمایت قرار گیرند. در حالت کلی، یک دفاع [مبتنی بر مجوز] به ندرت باعث سلب حق مطالبه خسارت می شود؛ مگر در مورد ماده ۱۶ قانون مدیریت آب (WHG) که یک استثناست؛ همچنان که آلمان در سال ۲۰۰۷ با تصویب «قانون پیشگیری و جبران خسارات محیط زیستی» (USchadG)، در ماده ۲ (۳)، شخص مسئول را عبارت از «هر شخص حقیقی یا حقوقی که یک فعالیت حرفه ای را انجام می دهد یا مسئول آن است، از جمله دارنده مجوز یا اجازه برای چنین فعالیتی» دانسته است.

در حقوق فرانسه نیز مواد ۱۲۴۰ و ۱۲۴۱ قانون مدنی فرانسه مبنای کلی مسئولیت مدنی را بر تقصیر، بی احتیاطی و بی مبالاتی استوار کرده اند. در این قانون برخلاف آلمان صراحتاً غیر قانونی بودن، به عنوان یکی از ارکان مسئولیت مدنی الزامی نشده است. با این حال، مبتنی بر نظریه «مزاحمت غیر متعارف همسایگی»،^۲ ممکن است فعالیت از نظر حقوق عمومی کاملاً قانونی و دارای مجوز باشد، اما به دلیل ایجاد مزاحمت غیر متعارف برای اشخاص، موجب مسئولیت مدنی شود. در نتیجه، صدور مجوز اداری به تنهایی مانع اعمال قواعد مسئولیت مدنی زیست محیطی نمی شود. ماده ۱۱۲-۱۶ L. قانون ساخت و ساز و مسکن فرانسه^۳ در مقام تأسیس یک استثنای تقدم و سبقت زمانی، مقرر می دارد، در صورتی که برخی فعالیت های قانونی تحت حقوق عمومی از پیش توسط خواننده در حال انجام باشد، نبایستی خسارتی به خواهان پرداخت شود. خواننده تنها در صورتی می تواند از این امتیاز بهره مند شود که فعالیت او پیش از

1. See: BGH, urt. vom 20.4.1990 – V ZR 282/88 (Stuttgart), in NJW 1990, 1910.

2. The trouble de voisinage doctrine

3. Code de la construction et de l'habitation

سکونت خواهان در آن محل آغاز شده باشد و همان فعالیت همواره قانونی تلقی شده باشد. اما در حوزه محیط زیست، مقرر مذکور باید به این نحو تفسیر شود که «مانع از اقامه دعوی مسئولیت مبتنی بر تقصیر نشود»؛ چراکه سطح حمایت اعطا شده توسط «منشور محیط زیست فرانسه» نسبت به حق بر برخورداری از محیط زیست سالم بسیار بالاتر است. همچنین، قانون گذار فرانسه در سال ۲۰۱۶ با درج «عنوان جدیدی» در قانون مدنی برای «جبران خسارت اکولوژیک» مقرراتی وضع کرد که در بسیاری از جنبه‌ها شبیه به «خسارت زیست محیطی» در دستورالعمل EC/2004/35 است؛ باین حال، حتی این قانون جدید نیز هیچ ذکری از «دفاع مبتنی بر مجوز» به میان نمی‌آورد.

نتیجه‌گیری

برآیند این مطالعه تطبیقی، نشان می‌دهد که میان «مجوز اداری فعالیت» و «مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست محیطی»، مرزهای تفکیک‌ناپذیری وجود دارد. این بررسی به چند یافته اساسی منتهی می‌گردد:

— تمایز میان «مشروعیت اداری» و «مصونیت مدنی»: نکته محوری در تمام نظام‌های مورد مطالعه این است که مجوز دولتی، تنها بیانگر انطباق فعالیت با چارچوب‌های اداری و مقررات قانونی است و به هیچ عنوان به مثابه «مجوز ایجاد خسارت» یا «ابزار مصونیت بخشی» در برابر آثار زیان‌بار تلقی نمی‌شود. همان‌طور که در حقوق مصر و عراق مشاهده شد، الزام به ارزیابی اثرات زیست محیطی مقدم بر فعالیت، دلالت بر این دارد که مجوز، نه جایگزین جبران خسارت، بلکه ابزاری برای انضباط فعالیت است.

— همگرایی در نفی «دفاع مبتنی بر مجوز»: اگرچه در سطح اروپایی، ماده ۸ (۴) دستورالعمل اتحادیه اروپا راه را برای «دفاع مبتنی بر مجوز» باز گذاشته است، اما رویکرد ملی کشورها نشان‌دهنده مقاومت در برابر این دفاع است. برای نمونه، سکوت تقنینی فرانسه در قبال این دفاع، گویای آن است که نظام‌های ملی، ترجیح می‌دهند اصول مسئولیت مدنی را به عنوان قواعدی آمره و مستقل از مجوزهای اداری حفظ کنند. این رویه در ایتالیا و آلمان نیز به گونه‌ای مشابه،

1. See: Cons. const., 8 avr. 2011, no. 2011-116 QPC, ECLI:FR:CC:2011:2011.116.QPC.

مانع از آن می‌شود که رعایت الزامات حقوق عمومی، عامل زیان را از مسئولیت در برابر حقوق خصوصی معاف سازد.

در نظام حقوقی ایران و موازین شرعی اساس در آن، مبانی بنیادینی همچون قواعد «لاضرر»، «اذن» و «ضمان» به همراه اصل پنجاهم قانون اساسی، سنگ بنای مسئولیت محض را تقویت می‌کنند. این رویکرد، حق بر محیط‌زیست سالم را فراتر از مجوزهای اداری می‌نشاند و اولویت حقوق عمومی را بر انتفاع عامل فعالیت، تضمین می‌نماید. نتیجه منطقی این بررسی آن است که مجوز دولتی، صرفاً «شرط مشروعیت فعالیت» است و نه «رفع‌کننده آثار زیان‌بار». ازاین‌رو، در صورت بروز خسارت زیست‌محیطی، دارا بودن مجوز دولتی، موجب سلب مسئولیت مدنی نمی‌شود؛ مگر آنکه قانون‌گذار نظیر قانون‌گذار فرانسوی به صراحت و در حدود معین، استثنایی را در این خصوص مقرر کرده باشد. بنابراین در فقدان نص صریح قانونی، اصل بر تداوم مسئولیت عامل زیان، فارغ از دارا بودن مجوز اداری است.

فهرست منابع

- اسماعیل صمصاع البدری و حوراء حیدر ابراهیم (۲۰۱۴). «الاسالیب القانونية لحماية البيئة من التلوث (دراسة مقارنة)»، *مجلة المحقق الحلی للعلوم القانونية و السياسية*، (۲/۶).
- اصفهانى، محمد حسین (۱۴۲۷ ق). *حاشیه کتاب المکاسب*. قم: نشر ذوی القربی.
- امامی، سیدحسن (۱۳۹۷). *حقوق مدنی*. تهران: نشر کتابفروشی اسلامیة.
- انتظاری، علیرضا (۱۳۹۶). *مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست محیطی (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا)*. تهران: مخاطب.
- آل الفتلاوی، سلام عبد الزهرة عبد الله الیاسری و أحمد عبد الحسین کاظم (۲۰۲۳). «المسؤولية المدنية البيئية بين القواعد التقليدية والموضوعية: دراسة مقارنة»، *مجلة دراسات البصرة*، (۴۸/۱۸).
- آل کاشف الغطاء، محمد حسین (۱۳۵۹). *تحریر المجلة*. تهران: مکتبه النجاج.
- بجنوردی، سیدحسن (۱۴۱۹ ق). *القواعد الفقهیه*. قم: نشر الهادی.
- بحرالعلوم، محمد بن محمد تقی (۱۴۰۳ ق). *بلغة الفقيه*. تهران: منشورات مکتبه الصادق.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۰). *فلسفه حقوق مدنی*. تهران: گنج دانش.
- جمعی از پژوهشگران (۱۴۲۳ ق). *مجله فقه اهل بیت*. قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).
- جمهوریة العراق (۲۰۰۹). *قانون حماية وتحسين البيئة رقم ۲۷ لسنة ۲۰۰۹*، جريدة الوقائع العراقية، العدد ۴۱۳۵، الصادر بتاريخ ۱۹ تشرين الأول ۲۰۰۹.
- جمهوریة مصر العربية (۱۹۹۴). *القانون رقم ۴ لسنة ۱۹۹۴ بإصدار قانون حماية البيئة، الجريدة الرسمية*، العدد ۹ (مكرر)، الصادر بتاريخ ۵ مارس ۱۹۹۴.
- جمهوریة مصر العربية (۲۰۰۹). *القانون رقم ۹ لسنة ۲۰۰۹*. بتعديل بعض أحكام قانون حماية البيئة رقم ۴ لسنة ۱۹۹۴، الجريدة الرسمية، العدد ۹ (مكرر أ)، الصادر بتاريخ ۵ مارس ۲۰۰۹.
- خوانساری، سید احمد (۱۳۶۴). *جامع المدارک فی شرح مختصر النافع*. قم: نشر اسماعیلیان.
- دعاء ابراهیم زهراو (۲۰۲۴). «الحماية القانونية للبيئة في العراق؛ دراسة تحليلية»، *مجلة زانكو للعلوم الانسانية*، (۲۲/العدد الخاص).
- رجبی، عبدالله (بی تا). *دعواي خسارات زیست محیطی؛ سرگردان بین حقوق عمومی و خصوصی*. تهران: دانشگاه تهران.
- السنهوری، عبدالرزاق احمد (۱۹۵۲). *الوسيط فی شرح القانون المدني الجديد: نظرية الالتزام بوجه عام*. قاهره: دارالنهضة العربية.

صدر، احمد (۱۳۹۶). *دایره المعارف تشیع*. تهران: نشر حکمت.

طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۲۱ ق). *حاشیه المکاسب*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

طباطبائی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۶). *حقوق اداری*. تهران: انتشارات سمت.

- طباطبائی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۷). **حقوق اداری تطبیقی**. تهران: انتشارات سمت.
- عبد الرزاق، رانا مصباح عبد المحسن (۲۰۲۱). «الحماية القانونية للبيئة في ضوء القانون المصري»، **مجلة جامعة جنوب الوادی الدولية للعلوم البيئية**، (۲/۳).
- عبداللهی، محسن (بی تا). «رویکردهای نظام مسئولیت بین المللی در جبران خسارات ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین الملل»، **تحقیقات حقوقی**، شماره ۵۶.
- عدل، مصطفی (۱۳۴۲). **حقوق مدنی**. تهران: نشر امیرکبیر.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۲). **موجبات ضمان، درآمدی بر مسئولیت مدنی و اسباب و آثار آن در فقه اسلامی**. تهران: نشر میزان.
- فهیمی، عزیزالله (۱۳۹۳). **مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین المللی)**. تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- فهیمی، عزیزالله و علی مشهدی (۱۳۹۰). «فقه شیعه و تحول در مبانی مسئولیت مدنی زیست محیطی»، **مطالعات حقوق خصوصی**، (۱)، ۳۱۳-۳۲۶.
- قاسم زاده، مرتضی (۱۳۸۷). **مبانی مسئولیت مدنی**. تهران: میزان.
- القانون رقم ۱۳۱ لسنة ۱۹۴۸ بإصدار القانون المدنی. **المنشور فی الوقائع المصرية**، العدد ۷۷ (مكرر) بتاريخ ۱۶ يوليو ۱۹۴۸.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۱). **حقوق مدنی (عقود معین)**. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۳). **مبانی حقوق عمومی**. تهران: میزان.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۴). **الزامهای خارج از قرارداد؛ مسئولیت مدنی: قواعد عمومی**. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷). **اموال و مالکیت**. تهران: نشر میزان.
- لنکرانی، محمد فاضل موحدی (۱۴۱۸ ق). **تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله: الدیات**. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
- محقق داماد، سید مصطفی و قنوتی، جلیل (۱۳۹۷). **حقوق قراردادها در فقه امامیه**. تهران: نشر سمت.
- محمد، مؤید جبار (۲۰۲۱). «الضمانات الدولية و الوطنية لمكافحة الجريمة البيئية: دراسة مقارنة»، **مجلة میسان للدراسات القانونية المقارنة**، (۳/۱).
- مراغی، عبدالفتاح بن علی (۱۳۷۵). **العناوين**. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- مشهدی، علی و عطیه شاه حسینی (۱۳۹۶). «خصوصی سازی مسئولیت در جبران خسارات زیست محیطی؛ گذار از مسئولیت بین المللی دولت به مسئولیت متصدیان خصوصی فعالیت های خطرناک»، **فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی**، دوره ۴۷، شماره ۲.
- موسوعة جمال عبدالناصر (۱۴۱۰). **موسوعة فقه الاسلامی**. قاهره: المجلس الاعلى للشئون الاسلامیة.

نجفی، محمدحسن (١٣٩٧). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*. قم: نشر الجماعة المدرسين بقم المشرفة، مؤسسه النشر الاسلامی.

یحی عبدالغنی ابوالفتح (١٩٩٩). *أسس و إجراءات دراسة جدوى المشروعات (بيئية، تسويقية، مالية)*. الاسكندرية: قسم المالية العامة، كلية التجارة.

یزدی، محمد کاظم بن عبد العظیم (١٤١٠). *حاشية المكاسب (یزدی)*. تهران: اسماعیلیان.

References

- Bergkamp, L. & van Bergeijk, A (2013). Exceptions and defences, *The EU Environmental Liability Directive: A Commentary* (Eds. L. Bergkamp & B. Goldsmith), Oxford University Press, pp. 4.45–4.46.
- Clarke, Chris (2000). *Update comparative Legal study on Environmental Liability*, European Commission. Available at: ec.europa.eu/environment/liability/pdf/legalstudy.pdf.
- Egyptian Environmental Affairs Agency (n.d). Law No. 4 of 1994 on the Environment, as amended by Law No. 9 of 2009 and Law No. 105 of 2015. Cairo, Egypt.
- Egyptian Environmental Affairs Agency (n.d). *Principles and Systems for Environmental Impact Assessment*. Cairo, Egypt.
- Masieri, Carlo (2021). The Permit Defence Between the EU Environmental Liability Directive and National Private Law: Some Comparative Law Remarks, *Environmental Loss and Damage in a Comparative Law Perspective* (Eds. B. Pozzo & V. Jacometti), pp. 39–51. Intersentia.
- Reid, C (2008). Regulation in a Changing World: Review and Revision of Environmental Permits. *Cambridge Law Journal*, Vol. 67, pp. 126–128.
- Republic of Iraq (2010). Law No. 27 of 2009 on the Protection and Improvement of the Environment, *Official Gazette of the Republic of Iraq*, (No. 4142), 25 January 2010.
- Rudall, Jason (2024). *Responsibility for Environmental Damage*. Edward Elgar Publishing.
- Scotford, E (2015). Private Rights and Public Regulation: Civil Liability and the Permit Defence. In Gerd Winter and others (Eds.), *Property and Environmental Protection in Europe*, *Europe Law Publishing*.
- Stalenhoef, C., de Jong, E. & Faure, M (2025). Licence to Pollute? Revisiting the Regulatory Compliance Defence in Civil Proceedings in Cases of Human Rights Violations, *Journal of Environmental Law*, (Vol. 37, No. 2), pp. 299–316.
- Stalenhoef, C., de Jong, E. & Faure, M (2025). Licence to Pollute? Revisiting the Regulatory Compliance Defence in Civil Proceedings in Cases of Human Rights Violations. *Journal of Environmental Law*, Vol. 37, Issue 2, pp. 299–316. <https://doi.org/10.1093/jel/eqaf013>
- UNEP Law and Environment Assistance Platform (n.d). Law No. 27 of 2009 on the Protection and Improvement of the Environment, Iraq.
- Viney, G. & Jourdain, P (2001). *Les effets de la responsabilité*. LGDJ.
- Wennerås, P (2004). Permit Defences in Environmental Liability Regimes Subsidizing Environmental Damage in the EC? In Han Somsen and others (Eds.), *Yearbook of European Environmental Law*, Oxford University Press, pp. 149–166.